

МОМЕНТ ВИНИКНЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 1(20), с. 218–221

Розглядаються та аналізуються відношення цивільно-правової відповідальності, їх причини, умови й момент виникнення.

Правовідносини цивільно-правової відповідальності, як і будь-які інші правовідносини, виникають у певний момент, існують, а потім припиняються. Однак щодо моменту їх виникнення в юридичній літературі немає єдиної точки зору.

Здебільшого фахівці дискутують з приводу моменту виникнення юридичної відповідальності як такої. Одні вважають, що вона виникає в момент скоєння правопорушення. Інші стверджують, що вона виникає лише в момент притягнення особи до відповідальності. Треті наполягають на тому, що вона виникає лише в момент винесення рішення (вироку), який визнає факт правопорушення, скоєного певною особою [3, 3–120].

Так, наприклад, С. Алексеев вважає, що юридична відповідальність є правовим явищем (наслідком), яке існує та реалізується в рамках особливого охоронного правового відношення, але правова відповідальність виникає лише на певній стадії розвитку цього відношення [1, 277].

У цілому, поділяючи позицію С. Алексеева, О. Юриста стверджує, що єдиним фактором, який забезпечує трансформацію початкового правового зв'язку, котрий виникає з моменту вчинення правопорушення, у “повноцінні” правоохоронні відносини, є початок здійснення суб'єктами (юрисдикційним органом і правопорушником) дій, спрямованих на реалізацію їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Саме ці дії учасників правоохоронних відносин переводять останні зі сфери можливого у сферу дійсності, об'єктивної реальності. Лише з цього моменту дістають конкретизацію суб'єкти правоохоронних відносин, їхні права та обов'язки, з'являються об'єкти цих відносин [12].

Не погоджуючись з цим, Б. Базилев наводить наступний приклад. Припустимо, скоєно злочин. Цей юридичний факт є підставою виникнення особливого специфічного зв'язку між державою та особою, яка скоїла злочин. Цей зв'язок виникає з моменту скоєння злочину, тобто саме з цього моменту у держави виникає право застосувати до злочинця визначену санкцією відповідної норми міру покарання. Одночасно суб'єкт, який скоїв злочин, стає особою, яка зобов'язана зазнати покарання того виду і в тих межах, які встановлені санкцією. Взаємний зв'язок права держави покарати злочинця з юридичним обов'язком останнього зазнати покарання є ничим іншим, як відношенням кримінальної відповідальності. При цьому не має значення та обставина, що злочинець може переховуватись від органів правосуддя або навіть якийсь час може бути взагалі не відомим компетентним органам держави. Оскільки даний суб'єкт об'єктивно існує, то впродовж строку давності кримінального переслідування зберігається його зв'язок з державою. Притягнення до кримінальної відповідальності і призначення покарання можливе саме в силу кримінальної відповідальності, що виникла. Ніякі процесуальні факти-дії не породжують кримінальної відповідальності. Наприклад, вирок суду, як правозастосовний (правоохоронний) акт, лише констатує факт скоєння злочину даною особою, тобто підтверджує факт виникнення з моменту скоєння злочину кримінальної відповідальності як специфічного охоронного зв'язку між злочинцем і державою. Таким чином, необхідно розрізняти момент виникнення кримінальної відповідальності та момент, з якого вона починає здійснюватись [2].

Б.Базилев пропонує розрізняти наступні стадії руху юридичної відповідальності як матеріального охоронного правового відношення: стадію становлення чи початкового розвитку, стадію конкретизації та стадію реалізації [2].

Я. Шевченко також вважає, що правовідносини юридичної відповідальності виникають з моменту скоєння правопорушення, потім проходять відповідні стадії розвитку, припиняючись з реалізацією санкції у вигляді заходу відповідальності, що втілюється у відповідному індивідуальному правозастосовчому акті [11, 27–35].

Ми згодні з тим, що відносини юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема виникають саме в момент скоєння правопорушення.

Як же вірно визначити зазначений момент? Це питання не є таким простим, як уявляється на перший погляд, оскільки у цивілістиці існує проблема так званих секундарних прав.

Ми вже зазначали, що ст. 611 ЦК України встановлює, що у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом. При цьому перелік таких наслідків носить вичерпний характер і чітко визначається в цій же статті:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків і моральної шкоди.

За правовою природою сплата (стягнення) неустойки, відшкодування збитків і моральної шкоди є заходами цивільно-правової відповідальності, а припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання та зміна умов зобов'язання є заходами захисту, хоча ГК України зазначені правові наслідки вважає заходами господарсько-правової відповідальності, називаючи їх оперативно-господарськими санкціями [4]. Водночас право сторони однобічним волевиявленням припинити зобов'язальні договірні відносини та змінити умови зобов'язання (наприклад, перевести несправного контрагента на акредитивну форму розрахунків) є правами на однобічні дії (так званими секундарними правами).

Їх особливість полягає у тому, що їх зміст зводиться до таких дій управомоченого, котрі автоматично породжують юридичні наслідки, тому у змісті цих прав не існує будь-якої правомоч-

ності вимоги, а отже, цьому праву не відповідає будь-який пасивний обов'язок. З одного боку, це є прямим доказом того, що визначення ГК України їх в якості заходів господарсько-правової відповідальності є невірним, оскільки юридична відповідальність передбачає покладення на правопорушника обов'язку зазнати певних негативних наслідків правопорушення. З іншого боку, виникає запитання: якщо праву не кореспондує відповідний обов'язок, то де правовідношення і як взагалі може існувати суб'єктивне право без суб'єктивного обов'язку, який його забезпечує?

На думку Ю.Ткаченка, юридичний зміст такого становища полягає в тому, що “інша сторона, відносно якої вчинено таку дію, не може його юридично спростувати, тобто у неї немає ані юридичного обов'язку, до виконання якого її могла б примусити держава, ані суб'єктивного права у відповідь, котре б держава охороняла” [10, 152]. Отже, оскільки в одній стороні є лише право на однобічні дії, а друга сторона перебуває у стані “залежності, пов'язаності”, то ніяких двосторонніх правовідносин не існує [10, 153–156].

Є. Мотовиловкер, не погоджуючись з таким висновком, запитує: “Хіба однобічні дії володаря права не зачіпають інтересу іншої особи; хіба можливість вчинити однобічне волевиявлення не породжує обов'язкових юридичних наслідків? Чи можливо взагалі говорити про юридичні наслідки здійснення суб'єктивного права, якщо не порушено інший суб'єктивний інтерес? Ні, звісно. Це впливає із самого сенсу слова “юридичні”. Праву немає жодної справи до поведінки особи, якщо вона не стосується чіткого інтересів й замикається цілком у сфері однієї людини. Таким чином, секундарна правомочність функціонує в рамках специфічного правового зв'язку, де праву кореспондує правовий стан, що виражає пов'язаність, залежність суб'єкта, оскільки дії управомоченого неминуче зачіпають його інтереси” [7, 54–56].

Отже, якщо виходити з того, що всі правовідносини (а отже, і суб'єктивні права та обов'язки) розподіляються на регулятивні та охоронні й що специфічний юридичний факт — порушення права — тягне виникнення нового самостійного охоронного суб'єктивного права, яке виражається не лише в можливості державного примусу, а й у праві управомоченого на здійснення однобічних дій (переведення несправного платника на акредитивну форму розрахунків, відмова від договору внаслідок його невиконання чи неналежного виконання іншою стороною), якому не кореспон-

дує обов'язок на іншій стороні, то проблема так званих секундарних прав вирішується [7, 54–56].

Сама ідея Ю. Ткаченка та Є. Мотовиловкера, що “секундарна правомочність функціонує в рамках специфічного правового зв'язку, де праву кореспондує правовий стан, що виражає пов'язаність, залежність суб'єкта, оскільки дії управомоченого неминуче зачіпають його”, на нашу думку, заслуговує на увагу.

Однак інші міркування викликають низку запитань. Наприклад, візьмемо ситуацію, коли несправний контрагент переводиться на акредитивну форму розрахунків. Оскільки це здійснюється в рамках договірної зобов'язання, то зазначені правовідносини після переведення на акредитивну форму розрахунків продовжують існувати. А дії управомоченої сторони спрямовані саме на зміну зобов'язання. Тому саме зобов'язання не зникло, змінилися лише окремі його умови. І це зобов'язання залишається регулятивним. Чому тоді секундарні правомочності розглядаються Є. Мотовиловкером в охоронних зобов'язаннях і пояснюються з позицій охоронного права, а не регулятивного? Юридичні факти, як відомо, є підставами не лише виникнення та припинення, а й зміни правовідносин.

На нашу думку, при вирішенні цієї проблеми необхідно враховувати той правовий результат, на який зазначені оперативно-господарські заходи спрямовані.

Метою цих заходів є виключно припинення порушення виконання обов'язків і недопущення або мінімізація їх негативних наслідків [8, 355]. Вони є легальним способом самозахисту, який має бути спрямований виключно на припинення правопорушення та відповідати характеру останнього. Отже, виконують вони запобіжну функцію [8].

Як вірно зазначає Г. Свєрдлик, для реалізації права на самозахист достатньо наявного порушення права (тобто наявність незакінченого, того, що продовжується, правопорушення або реальної загрози порушення права) [9, 148].

Отже, за загальним правилом, так звані секундарні правомочності реалізуються саме в межах регулятивного правовідношення, або на межі виникнення охоронного, тобто коли правопорушення скоюється, але ще не є закінченим, або тоді, коли правопорушення ще не відбулося, однак може відбутися в майбутньому. І саме в цей момент виникає правовий стан, що виражає пов'язаність, залежність суб'єкта, про який говорять Ю. Ткаченко та Є. Мотовиловкер.

Зазначене питання дотепер не знайшло належного висвітлення в юридичній літературі. Більшість фахівців, що досліджують проблеми захисту прав та законних інтересів, відповідальності за їх порушення, обходять його мовчанням. Очевидно, це викликано складністю самої проблеми, яка, на нашу думку, може і повинна бути предметом самостійного наукового дослідження. Ми ж не могли обійти її увагою з тієї причини, що для нас є важливим встановити момент виникнення правовідношення цивільно-правової відповідальності.

Зараз ми можемо констатувати, що для того, щоб порушення права могло розглядатись як юридичний факт, на підставі якого виникає правовідношення цивільно-правової відповідальності, воно повинно бути закінченим.

А тепер з'ясуємо, що являє собою зазначений юридичний факт. На нашу думку, у разі порушення абсолютного пасивного обов'язку таким юридичним фактом є факт завдання шкоди. У разі порушення відносного договірної обов'язку це буде невиконання чи неналежне виконання зобов'язання. Неналежне виконання є протиправною дією. Невиконання є негативним юридичним фактом.

Ще Д. Мейєр акцентував увагу на необхідності розподілу юридичних фактів на позитивні та негативні [6, 119–120]. Зокрема, він писав: “Юридичні дії розподіляються... на позитивні та негативні... Ознака, за якою впізнається негативна дія, полягає у тому, що особі необхідно було вчинити певну дію, але особа не вчиняє цієї дії: тут є акт волі та вияв її зовні, але тільки не такий вияв, коли є вчинення позитивної дії... про існування негативної дії ми судимо через неіснування дії позитивної” [6].

У радянські часи така пропозиція висувалася й О. Красавчиковим, який під позитивним юридичним фактом розумів такий юридичний факт, зміст якого уявляє собою наявне (чи таке, що мало місце раніше) явище дійсності [5, 91–93]. Ми також поділяємо цю точку зору. Позитивними є факти завдання шкоди, факти укладення договору, факти виконання зобов'язань та ін. Під негативним ж юридичним фактом необхідно розуміти юридичний факт, що відображає у своєму змісті відсутність певного явища (обставини) у певних умовах, з яким (відсутністю відповідного явища) закон пов'язує юридичні наслідки. При цьому відсутнім повинен бути не негативний факт, а те явище, котре складає зміст даного факту. Найбільш типовим негативним юридичним

фактом є невиконання боржником покладеного на нього обов'язку [5].

Як бачимо, для виникнення правовідношення цивільно-правової відповідальності достатньо лише протиправної поведінки. Але у багатьох може виникнути запитання: а що ж нам робити з іншими умовами цивільно-правової відповідальності?

На нашу думку, всі проблеми теоретиків полягають у тому, що вони не розрізняють виникнення охоронного правовідношення і судовий захист права вимоги (як суб'єктивного права, що є складовою змісту охоронного правовідношення).

Для правопорушника (особи, що завдала шкоду, чи несправного контрагента договірної зобов'язання) здебільшого сам факт завдання шкоди чи порушення договірної зобов'язання є безспірним. Тому він може відшкодувати збитки, сплатити (передати) неустойку добровільно. У даному разі не буде потреби у судовому підтвердженні його обов'язку та у примусовому стягненні санкцій.

У тому ж разі, коли правопорушник відмовляється вчинити зазначені дії добровільно, виникає спір, з метою вирішення якого кредитор (потерпілий) може звернутися до суду. І у даному випадку для примусового покладення на правопорушника (боржника) обов'язку відшкодувати збитки, сплатити (передати) неустойку необхідно буде встановити наявність необхідних і достатніх для цього підстав.

Література

1. Алексеев С. С. Общая теория права. — М., 1981. — Т. 1.
2. Базылев Б. Т. Об институте юридической ответственности // Сов. государство и право. — 1975. — № 1. — С. 110–115.
3. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид. лит., 1976.
4. Козафарова І. С. Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання // Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Концерн "Вид. дім "Ін Юре", 2004. — Ч. 2. — С. 77.
5. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958.
6. Мейер Д. И. Русское гражданское право. Чтения Д. И. Мейера, изданные по запискам слушателей / Под ред. А. И. Вицына. — 8-е изд., с испр. и доп. А. Х. Гольмстена. — С.-Петербург: Тип. Д. В. Чичинадзе, 1902.
7. Мотовиловкер Е. Я. Теория регулятивного и охранительного права. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990.
8. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004.
9. Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Защита и самозащита гражданских прав: Учеб. пособие. — М.: Лекс-Книга, 2002.
10. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. — М., 1980.
11. Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. и др. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. — К.: Наук. думка, 1988.
12. Юриста О. Динаміка правоохоронних відносин // Право України. — 2001. — № 2. — С. 31–34.

В юридичній науці відсутній консенсус щодо моменту виникнення відносин цивільно-правової відповідальності. На наш погляд, при визначенні цього моменту необхідно чітко розрізняти виникнення охоронних правовідносин і судовий захист права вимоги.

В юридической науке отсутствует консенсус относительно момента возникновения отношений гражданско-правовой ответственности. На наш взгляд, при определении этого момента необходимо четко различать возникновение охранительного правоотношения и судебную защиту права требования.

In jurisprudence there is no consensus concerning the moment of occurrence of relations of the civil-law responsibility. In our opinion, at definition of this moment it is necessary to distinguish precisely occurrence of the guarding law relation and judicial protection of the right of the requirement.

Надійшла 20 січня 2009 р.